

*І.Б. Тернавська,
к.е.н., доцент кафедри економіки,
Уманський національний університет садівництва, м. Умань*

ДЕФІНІЦІЯ КАТЕГОРІЇ ПРОДОВОЛЬЧА БЕЗПЕКА ТА ЇЇ ЕВОЛЮЦІЯ

*I.B. Ternavska,
Ph.D., in Economics, assistant professor of economics,
Uman National University of Horticulture, Uman*

THE DEFINITION OF CATEGORY OF FOOD SAFETY AND ITS EVOLUTION

Розвиток продовольчої безпеки, як системи життєзабезпечення країни, є визначальним для її економічної і національної безпеки, оскільки без продуктів харчування, як найважливіших ресурсів, існування людини, населення, нації, країни неможливе. Тому продовольча безпека посідає центральне місце серед складових національної економічної безпеки.

У результаті проведеного дослідження з'ясовано, що термін „продовольча безпека” введений у науковий обіг порівняно недавно і, незважаючи на начебто зрозумілу змістовну наповненість цього поняття, у науковій літературі та офіційних документах відсутня єдина точка зору щодо його визначення. У статті узагальнено теоретичні положення щодо розкриття сутності цієї категорії, розглянуто її еволюцію та запропоновано авторське тлумачення цього поняття. Продовольчу безпеку визначено як безперешкодний процес забезпечення всіх верств населення високоякісними продуктами харчування згідно з медичними науково обґрунтованими нормами з урахуванням сформованого платоспроможного попиту і доступних цін, що характеризує рівень та якість життя населення і є умовою забезпечення атмосфери стабільності й суспільного добробуту.

The development of food safety as life-support system of the country is crucial for its economic and national security , because without food as the most important resource of human existence , people, nation, country impossible. So food safety is central components of national economic security .

As a result, the study found that the term "food safety" introduced in the scientific use recently , and despite the seemingly clear meaningful fullness of this concept in the scientific literature and official documents there is no single point of view on its definition. The article summarizes the theoretical principles concerning disclosure of this category , considered its evolution and proposed copyright interpretation of the concept. Food safety is defined as a smooth process for all segments of the population with high-quality food in accordance with the rules of medical science justified given the prevailing effective demand and affordable prices, characterizing the level and quality of life and a condition for creating the atmosphere of stability and social welfare.

Ключові слова: безпека, потреби, продовольча безпека, виробництво, споживання, продукти харчування.

Key words: security, need, food safety, production, consumption , food.

Постановка проблеми. Продовольча безпека – офіційно прийняте у міжнародній практиці поняття, що використовується для характеристики стану

продовольчого ринку країни, а також світового ринку. Загальноприйнято вважати, що країна знаходиться у стані продовольчої безпеки, якщо вона здатна забезпечити достатнє харчування всім своїм громадянам за нормальних умов та мінімально необхідне – за надзвичайних обставин.

Оскільки продовольча безпека як суспільне явище, що зачіпає долі мільйонів людей, становить не лише науковий інтерес, а і являє собою практику господарювання в реальному житті, виникає необхідність всебічного її розгляду й обґрунтування суті.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В даний час продовольчій безпеці присвячено цілий ряд наукових праць вітчизняних та зарубіжних вчених, проте як у науковій літературі, так і в офіційних документах відсутня єдина точка зору на дане поняття, а визначення терміну є узагальненим і не відображає всього комплексу проблем, пов'язаних із забезпеченням продовольчої безпеки.

Мета дослідження. Метою дослідження є узагальнення та уточнення теоретичних підходів щодо визначення поняття продовольчої безпеки та наведення власного трактування даної категорії.

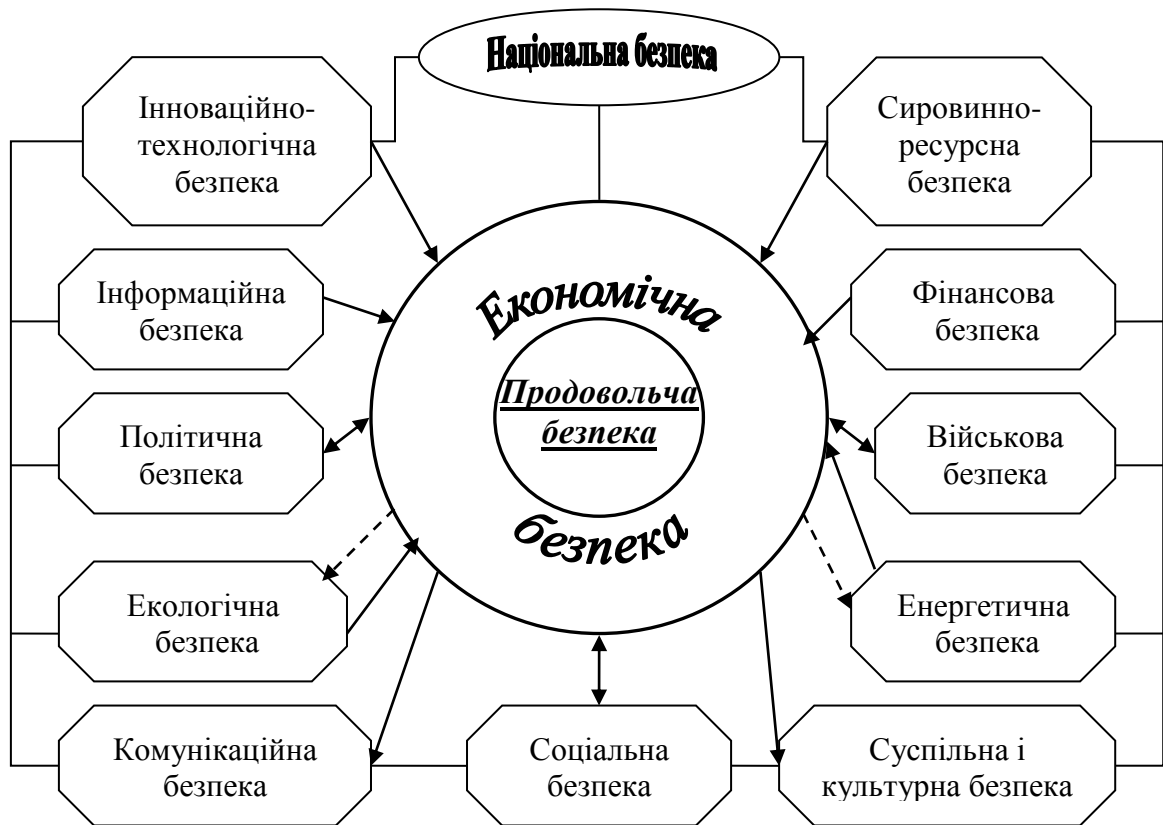
Для досягнення поставленої мети в статті застосовувались сучасні методи дослідження: метод системного аналізу дозволив розглянути продовольчу безпеку, як складну економічну категорію; описовий – для розгляду теоретичних підходів до визначення та уточнення даного поняття, а застосування логіко-семантичного підходу дало змогу проаналізувати базові елементи понятійно-категоріального апарату продовольчої безпеки.

Виклад основного матеріалу досліджень. Розвиток продовольчої безпеки, як системи життєзабезпечення країни є визначальним для економічної й національної безпеки, оскільки без продуктів харчування, як найцінніших ресурсів нації, існування населення та країни неможливе. Продовольча безпека безпосередньо залежить від рівня економічного й соціального розвитку сільськогосподарських формувань, який в свою чергу залежить від повноти та своєчасності його забезпечення необхідними природними, матеріальними і трудовими ресурсами [14, с. 4].

У працях вітчизняних економістів підкреслено, що серед складових національної безпеки особливе місце посідає продовольча безпека (рис. 1).

Продовольча безпека вважається забезпеченою у випадку задоволення потреб населення продовольством в кількості, якості та асортименті необхідному для здорового життя. Якщо прийняти загальну потребу населення за 100%, то структура потреб суспільства може бути наведена в такому вигляді [15]:

продукти харчування	46
складні технічні вироби	25
продукція легкої промисловості	12
будівельні матеріали	7
продукція хімічної промисловості	4,5
меблі	3
інше	2,5

Рис. 1. Місце продовольчої безпеки в системі національної економічної безпеки

Джерело: адаптовано автором за даними [5].

Наведена структура підтверджує теорію ієрархії потреб А. Маслоу, згідно якого: „людські потреби розташовуються у вигляді ієрархії. Іншими словами, появи однієї потреби зазвичай передують задоволення попередньої, більш насущної” [19, с. 370]. А. Маслоу визначає п’ять наборів цілей, які він іменує базовими потребами. Потреба – це нестача в чому-небудь, об’єктивно необхідному для підтримки життєдіяльності і розвитку людини. Саме прагнення усунути, перекрити нестачу спонукає людину до виробничої діяльності [7, с. 6]. До них він відносить: фізіологічні потреби; потреби в безпеці; потреба в любові; прихильності і приналежності до певної соціальної групи; потреба в задоволенні власної гідності, пошани і визнанні; потреба в самореалізації, яка є вищим рівнем ієрархії мотивів [19, с. 394-395]. Основою даної ієрархії Маслоу вважає фізіологічні потреби і, перш за все, потребу в їжі, яку називає „найнасущнішою із всіх потреб”. Теорія А. Маслоу наголошує, що поки індивід не задовольнить свої первинні потреби – у нього не виникнуть потреби вищого порядку (в самовдосконаленні, саморозвитку, самовираженні тощо). Тобто, лише забезпечивши свої фізіологічні потреби „людина біологічна” здатна стати „людиною соціальною”.

Дослідники американського університету штату Аййова всі потреби людини поділили на 13 груп, серед яких на першому місці стоять продукти харчування, питна вода та безалкогольні напої, що споживаються вдома, на другому місці – ті ж категорії, але які споживаються в підприємствах громадського харчування [20]. Навіть житло в даному розподілі займає лише третю сходинку. Таким чином, задоволення потреб в продуктах харчування займає центральне місце в загальній структурі потреб.

Фізіологічні потреби у продуктах харчування, тобто потреба в їжі, відрізняється від багатьох інших потреб людини. Ця відмінність полягає в тому, що таку потребу має бути задоволено безумовно, задоволення цієї потреби не може бути замінено іншим способом. Водночас потреба у їжі обмежена фізіологічними потребами людського організму, бо людина споживає їжі стільки, скільки потрібно для підтримання життєвих функцій організму. Цю потребу не можна відкласти або задовольнити про запас [16, с. 48].

Аналіз понятійного апарату категорії „продовольча безпека” показує, що незважаючи на всебічний розгляд, дослідження та обґрунтування суті повний аналіз потребує спеціального наукового визначення, уточнення та класифікації багатьох інших термінів, необхідних для вивчення даної проблеми. Тому, вважаємо доцільним, перш за все, проаналізувати погляди класиків та дослідити походження даного поняття в ретроспективі.

Дійсно, діапазон продовольчої проблеми широкий – від тимчасової нестачі окремих продуктів до масового голоду. З цією проблемою людство стикається з перших днів свого існування. Проте, ще в часи античної епохи проблема продовольства мала не лише кількісний, а й якісний характер. Кухарські книги та праці з дієтики IV сторіччя до н.е., свідчать про значну різноманітність страв, які вживали давні греки. В античну епоху значного розвитку досягло вчення про дієтичні властивості харчових продуктів, чому сприяли праці Гіппократа та його послідовників, які залишили нам письмові джерела про способи використання харчових продуктів як лікувальних засобів. Споживання білків давніми греками становило в середньому 64,8 г/добу, причому вживання білків тваринного походження досягало 54,8% (в основному за рахунок молочних продуктів). Вуглеводи надходили, в першу чергу, під час споживання зернових продуктів (150,1 г/добу), а також овочів і фруктів – близько 66,5 г/добу. Енергетична цінність їх добового раціону становила в середньому 2360 ккал. Стосовно харчування римлян слід відмітити, що до наших часів дійшли чудові твори, присвячені сільському господарству, які належать таким видатним римлянам як Катон, Варрон, Вергілій, Пліній. Більше всього відомостей нам дає праця Варрона „Про сільське господарство”, де найбільшу увагу автор приділив розведенню великої рогатої худоби, свиней і овець. Пліній Старший описує 91 сорт винограду, 39 сортів груш, 23 сорти яблук, 20 сортів інжиру, багато сортів слив [11, с. 56-58].

Значний вклад у теорію продовольчого забезпечення внесла школа фізіократів, яка виникла наприкінці 50-х років 18 сторіччя. Її представники (Ф. Кене, В.Гурне, Дюпон де Немур, маркіз Мірабо, Мерс'є де ла Рів'єр та ін.) виступаючи проти меркантилізму, висували на перший план аграрні питання, та

розробили основи реорганізації сільського господарства. „Не золото, стверджували вони, є багатство, а те, що купується на гроші”, тобто засоби виробництва та інші споживчі вартості. Джерело багатства вони бачили в матеріальному виробництві, перш за все, в сільському господарстві. Увійшла в історію й знаменита „Економічна таблиця” Ф. Кене (1757 р.), у якій він намагався показати, як продукт (який, на його думку, створюється лише в сільському господарстві) розподіляється між різними соціальними верствами в натуральній і грошовій формах.

Першим, хто почав досліджувати продовольчу проблему глобально був англійський економіст Томас Роберт Мальтус, який стверджував, що чисельність населення зростає в геометричній прогресії, а виробництво продуктів харчування – в арифметичній, внаслідок чого виникає абсолютне перенаселення і дефіцит продовольства. Своє твердження він виклав у праці „Досвід про закон народонаселення” (1798 р.). В часи Мальтуса земля була ще недостатньо населеною, на планеті проживало близько 1 млрд. осіб, що в 6 разів менше, ніж тепер. На нашій планеті народонаселення і споживання продовольства збільшувалося, різними були лише темпи зростання за історичними епохами та на різних континентах [2, с. 118]. Головна причина нестачі продовольства у минулому й тепер, з огляду на технологічний спосіб виробництва – це неналежний рівень розвитку продуктивних сил у сільському господарстві окремих регіонів, країн, який не забезпечує випереджальних темпів приросту продовольства, порівняно з темпами приросту населення цих країн, що характерно для багатьох країн, що розвиваються [6, с. 112].

У 1803 р. французьким економістом Жаном Батістом Сеєм сформульований закон, який стверджує, що надвиробництво по своїй природі неможливе. Позицію Сея іноді виражають так: „пропозиція породжує свій власний попит”. Закон Сея ґрунтується на поглядах, що не має істотної відмінності між економікою, у якій обмін відбувається за допомогою грошей та бартерними відносинами. Якщо підприємства можуть виробляти більшу кількість продукції, то споживачі відповідно будуть більше її купувати.

У 1936 р. відомий англійський економіст Джон Мейнард Кейнс висунув нове пояснення рівня зайнятості в капіталістичній економіці. У своїй роботі „Загальна теорія зайнятості, відсотка і грошей” Кейнс опирався на основи класичної теорії, чим зробив велику революцію в економічній думці по макроекономічних питаннях. Кейнс став головним ідеологом активного втручання держави в економіку. Кейнсіанська теорія відкидає закон Сея, ставлячи під сумнів положення про те, що ставка відсотка здатна привести у відповідність заощадження домогосподарств з інвестиційними планами підприємців. Кейнсіанська політика ставила своєю метою контроль над загальним попитом і його регулювання таким чином, щоб він відповідав загальною пропозицією при досягненні повної і високої зайнятості населення. Модель Кейнса передбачала стимулювання сукупного попиту шляхом спонукання до інвестування приватного капіталу, а також через державне фінансування суспільних робіт і деякий перерозподіл через бюджет національного доходу на користь незаможних.

Загальновідомо також, що збільшення рівня доходів населення в цілому призводить до менш, ніж пропорційного росту витрат на продукти харчування. Ця закономірність була вперше відзначена у XIX сторіччі німецьким статистиком Ернстом Енгелем і одержала назву „Закон Енгеля”. Проявом дії цього закону є низька еластичність попиту на продовольчі товари за доходами [18, с. 114].

Особливо гострою була проблема продовольчого забезпечення у колишньому СРСР. За часи його існування ознакою економічного життя країни була постійна нестача продовольства, недоїдання, а в окремі періоди й голод (1920-21, 1932-33, 1946-47). Тому, в інтересах народу для правильного вирішення проблеми харчування в передвоєнні п'ятирічки, вслід за важкою промисловістю та в нерозривному зв'язку із зростаючим соціалістичним сільським господарством, була створена потужна індустрія продовольчих товарів. У 1965-90 рр. зростання сільськогосподарського виробництва, хоч і незначною мірою, випереджало збільшення кількості населення. У 80-х роках питання голодування та недоїдання були зняті [6, с. 112].

Після проведеного ретроспективного аналізу поглядів на суть та зміст продовольчої безпеки зосередимо увагу на розгляді сучасного трактування даної категорії. Шубравська О.В. термін „продовольча безпека” трактує, як захищеність населення країни, в тому числі його найбільш вразливих верств, за рівнем і якістю спожитого продовольства. А досягнення продовольчої безпеки вбачає у вирішенні триєдиної проблеми: забезпечення сталості обсягів, раціональної (з фізіологічної точки зору) структури і якісної безпеки продовольчого споживання [17, с. 108-109].

За визначенням О.В. Березіна, продовольча безпека – це стабільний у часі і просторі процес безперебійного забезпечення всього населення країни різноманітними якісними продуктами харчування в обсягах, необхідних для здорового способу життя [3, с. 11].

Майже аналогічним є тлумачення цього поняття С.М. Рогач: „продовольча безпека – це гарантована спроможність держави задовольняти потреби населення країни і кожної людини в продовольчих ресурсах у кількості і якості, що забезпечує фізичне здоров'я, соціальний і духовний розвиток, а також відтворення нації” [8, с. 161].

При вивченні історії даного питання, вітчизняного та зарубіжного досвіду, Ю.В. Ткаченко, та Л.В. Громоздова дійшли висновку, що бачення продовольчого забезпечення, продовольчої безпеки, нормативи споживання продовольства різняться в різні часи, в різних країнах і різних соціальних групах. З погляду сухої економічної теорії забезпечення продовольством є, насамперед, процесом відтворення мускульної і розумової енергії продуктивної сили суспільства, накопиченням потенційної трудової енергії в підростаючих трудових ресурсах – молодому поколінні і гідним продовольчим забезпеченням при виході на пенсію, яка є мотивацією до праці в період працездатності. Автори переконані, що продовольча проблема завжди вирішувалася з перекосами: наявність грошей у населення не забезпечувалась достатнім продовольчим покриттям або навпаки, перевиробництво продуктів харчування

не підкріплювалося грошовою масою в руках населення, що робило їх недоступними для користувача [13, с. 153].

Власне тлумачення даного поняття має О.В. Скидан: „продовольча безпека – це такий еколого-економічний стан держави (регіону), при якому всі її громадяни забезпечені продовольством в необхідній кількості, асортименті та відповідній якості, що підтримує найвищий рівень їх фізичного і психічного здоров'я. При цьому існують відповідні ресурси, потенціал та механізми постійного збереження такого стану (переважно власними силами держави (регіону) для всіх верств населення незалежно від зовнішніх і внутрішніх факторів та за умови збереження сприятливого стану навколишнього середовища” [10].

Продовольча безпека країни набуває дедалі більшого значення при стрімкому збільшенні населення планети, глобальному здорожчанні енергопродуктів, новітніх технологій, коли продовольчі культури масово переробляють на пальне, що в свою чергу призводить до підвищення цін і дефіциту продуктів харчування. Слід зазначити, що продовольча криза стала явищем резонансного характеру в планетарному розвитку суспільного буття, скоріше – системного посилення жорстокості різноманітних умов, тісно пов'язаних з процесом відтворення продовольчих ресурсів для забезпечення наростаючої світової чисельності населення [9, с. 4].

У працях А.А. Бабенка продовольча безпека є, насамперед, важливим складовим елементом національної державної безпеки, і в цій якості характеризує економічну стійкість та політичну незалежність існуючої системи, її здатність забезпечувати первинні потреби своїх громадян без збитку національно-державним інтересам [1, с. 14].

Дослідження сутності й проблематики даного поняття, привертає увагу до твердження Л.В. Дейнеко та А.О. Коваленко: „досягнення стану продовольчої безпеки завдяки використанню наявного потенціалу аграрної сфери країни передбачає створення конкурентоспроможного продовольчого комплексу з оптимальною структурою виробництва, здатного в умовах міжнародної економічної інтеграції та глобалізації випускати високоякісну конкурентоспроможну продукцію, забезпечувати потреби населення у продуктах харчування та належний рівень продовольчої безпеки держави” [5, с. 20].

В науковій літературі поняття „продовольча безпека” та „продовольча незалежність” часто ототожнюються. Проте, поняття продовольчої незалежності є значно вужчим від продовольчої безпеки, оскільки відображає лише окремі її аспекти. Результати досліджень переконують, що проблема продовольчої безпеки нерозривно пов'язана з проблемою продовольчої незалежності і вимагає правових, економічних та організаційних заходів її забезпечення.

Насправді, продовольча безпека досягається лише при наявності відповідних систем та механізмів, що гарантують достатній обсяг виробництва і поставок і адекватно реагують на ризики, які можуть викликати збої в цій сфері. Тобто, держава повинна забезпечити законодавчу, матеріальну базу для

виробників, переробників та інших учасників процесу доставки кінцевого продукту до споживача [12, с. 13,15].

Висновки та перспективи подальших досліджень. Таким чином, в сучасних умовах продовольча проблема стає актуальною та глобальною з ряду причин: по-перше, вона в тій чи іншій мірі практично хвилює всі країни світу; по-друге, її вирішення залежить від багатьох факторів внутрішнього та зовнішнього характеру, які виходять за рамки сільського господарства та агропромислового комплексу; по-третє, вона нерозривно пов'язана з іншими проблемами: національною, економічною, енергетичною, сировинною, екологічною; по-четверте, на її вирішення в кожній країні значний вплив має міжнародна ситуація.

Проаналізувавши у даному дослідженні зміст та суть категорії „продовольча безпека” автор вважає можливим розкрити своє тлумачення окресленого поняття, яке полягає у наступному: „продовольча безпека – це безперешкодний процес забезпечення всіх верств населення високоякісними продуктами харчування згідно з медичними науково обґрунтованими нормами з урахуванням сформованого платоспроможного попиту й доступних цін, що характеризує рівень та якість життя населення і є умовою створення атмосфери стабільності й підвищення суспільного добробуту”.

Список використаних джерел.

1. *Бабенко А. А.* Обеспечение продовольственной безопасности Украины в условиях аграрной реформы : моногр. / Бабенко А. А. — Луганск : Книжковий світ, 2005. — 116 с.
2. *Бабич А. О.* Народонаселення і продовольство на рубежі другого й третього тисячоліть / Бабич А. О., Побережна А. А. — К. : Аграрна наука, 2000. — 158 с.
3. *Березін О. В.* Проблеми формування продовольчого ринку України : моногр. / О. В. Березін. — К. : Вища школа, 2002. — 211 с.
4. *Гойчук О. І.* Продовольча безпека : моногр. / О. І. Гойчук. — Житомир : Полісся, 2004. — 348 с.
5. *Дейнеко Л. В.* Передумови та шляхи досягнення продовольчої безпеки в аграрній сфері / Л. В. Дейнеко, А. О. Коваленко // Продовольчий комплекс України: проблеми теорії та практики : матеріали наук. читань (Київ, 12 травня 2006 року) / НАН України, Рада по вивченню продуктивних сил України ; редкол.: Дейнеко Л. В., Загній О. Г., Шелудько Е. І., Коваленко А. О., Купчак П. М. — К. : РВПС України НАН України, 2006. — 262 с.
6. Економічна енциклопедія / редкол.: С. В. Мочерний (відп. ред) та ін. — К. : Видавничий центр „Академія”, 2002. — Т. 3. — 952 с.
7. Економічна теорія : навч. посіб. / за ред. В. О. Білика, П. Т. Саблука. — 4-е вид., перероб. та доп. — К. : ННЦ ІАЕ, 2004. — 560 с.
8. *Рогач С. М.* Екологічна складова продовольчої безпеки / С. М. Рогач // Науковий вісник НАУ / редкол. : Д. О. Мельничук (відп. ред.) та ін. — К., 2006. — Вип. 97. — С 161–164.

9. *Рябокoнь В. П.* Основні напрями соціально-економічної перебудови та розвитку українського села / В. П. Рябокoнь // Економіка АПК. — 2008. — № 6. — С. 3–7.
10. *Скидан О. В.* Про особливості розвитку цінової ситуації на споживчому ринку та її вплив на продовольчу безпеку держави / О. В. Скидан // Ринкова трансформація економіки АПК : моногр. : у 4-х ч. / за ред. П. Т. Саблука, В. Я. Амбросова, Г. Є. Мазнева. — К. : ІАЕ, 2002. — Ч. 4 : Стабілізація доходів сільських товаровиробників. — С. 308–311.
11. *Смоляр В. І.* Харчування в античну епоху / В. І. Смоляр // Проблеми харчування. — 2007. — № 3 (16). — С. 56–63.
12. *Суперсон В. І.* Продовольча безпека України та деякі аспекти її формування в сучасних умовах / В. І. Суперсон // Економіка АПК. — 2008. — № 12. — С. 13–18.
13. *Ткаченко Ю. В.* Продовольчий аспект – найважливіша складова життєвого рівня населення / Ю. В. Ткаченко, Ю. В. Громоздова // Формування ринкових відносин в Україні. — 2006. — № 12. — С. 152–155.
14. *Ульянченко О. В.* Залежність продовольчої безпеки країни від забезпеченості аграрної сфери ресурсами / О. В. Ульянченко // Агросвіт. — 2007. — № 9. — С. 4–8.
15. *Федоров В. В.* Програма „100 лучших товаров России: вчера, сегодня, завтра” / В. В. Федоров // Стандарты и качество. — 1998. — № 10. — С. 14–17.
16. Функціонування молокопродуктового і м'ясопродуктового підкомплексів в умовах розвитку інтеграції / М. М. Ільчук, М. М. Рудий. — К. : „Нічлава”, 2006. — 384 с.
17. *Шубравська О. В.* Сталий розвиток агропродовольчої системи України / О. В. Шубравська. — К. : Інститут економіки НАН України, 2002. — 203 с.
18. *Яців І. Б.* Дослідження еластичності попиту на продовольчі товари / І. Б. Яців // Економіка АПК. — 2004. — № 11. — С. 112–117.
19. *Maslow, A.* A Theory of Human Motivation Psychological Review 50 / Maslow, A. — 1943. — P. 370–396.
20. *Raunikaar R.* Food Demand and Analysis: Problem, Issues and Empirical Evidence / Raunikaar R., Huang Ch. L. — Ames : Iowa State University Press, 1987. — 85 p.